

МАГДА ХРИСТОДУЛОВА (Велико Търново)

СОЦИАЛНО-ЕТИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ ЗА ЖЕНАТА И БРАКА, ОТРАЗЕНИ В ПОСЛАНИЕТО МУ ДО УГРОВЛАХИЙСКИЯ МИТРОПОЛИТ АНТИМ

В своята широка общественно-политическа, църковна и книжовна дейност като патриарх Евтимий Търновски отделя особено внимание на въпросите за моралното укрепване на българското общество, за запазване здравината на семейството като основно обществено ядро. Във връзка с това той вижда важната роля на българката и посвещава част от литературните си трудове и проповеди на нейното духовно възвисяване. За тази цел Евтимий изготвя беседи, предназначени специално за женските манастири, пише и преработва жития на жени-свещици, пропити с дух на патриотизъм. Чрез християнските подвизи на светиците Евтимий възпитава българката в благочестие и стоицизъм. Той иска да ѝ посочи пример за подражание в тежките дни на борби и изпитания. Някои от ектенията в Бориловия синодик, добавени от него, са посветени на жените — владетелки или боярки. Там изрично е подчертано значението на личния принос на всяка една от тях като майка на върховен повелител, като негова съпруга, дъщеря, ктиторка или християнка.

Като съзнава обществената значимост и ролята на жената, Евтимий Търновски се отнася към нея с уважение и доверие. Дори в тежките дни на заточението той я привлича за съратник в борбата за българската православна вяра, в която вижда мощен фактор за запазване на българската народност и на нейното единство: „Затова много от видните жени на управниците на онази област — пише Григорий Цамблак в „Похвално слово за Евтимий“ — идваха при него и той ги водеше към благочестие. Те пък, като спечелваха своите мъже с неговите молитви, ги завеждаха при него, а той при Христа.“¹

Като човек на своето време Евтимий Търновски се бори против моралната поквара и в запазването на чистотата в семейството вижда средство за съхраняване жизнените и съпротивителните сили на народа и дър-

¹ П. Русев, Ив. Гълъбов, Ан. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 229.

жавата срещу външната опасност, за преодоляване на дълбоката криза, обхванала българското феодално общество.

Именно на семейно-брачните въпроси е посветено и посланието на Евтимий Търновски до угровлахийския митрополит Антим.² То е отговор на запитванията, отправени до Евтимий Търновски от Антим³ по повод бракосъчетанията, които се извършвали от свещеници в неговия диоцез. Текстът на запитванията не е известен, но техният смисъл се разбира от отговорите на българския патриарх. А един от въпросите на Антим, именно въпросът за встъпване във втори брак и за ритуалите при сключването му, е отбелязан точно в Посланието: „Твоят въпрос за двубрачните е, ако не е забранено тяхното съчетаване, възможно ли е да се венчечат като първобрачни или не?“⁴

В своето послание по повод запитванията на угровлахийския митрополит Патриарх Евтимий дава отговор същевременно на разпространяваните и прилагани очевидно на практика различни, нездрави според него схващания за брака и сключването му: „Наше смирение чу, че там идвали някои люде и разпространявали някакви думи, които не заслужават вяра и които немалко възмущават и вашия слух. Те ни укорявали, че не сме оставяли да се венчават второбрачните и третобрачните, поради което живеят неблагословено и се отдават на блудство.“⁵ Както се вижда, тези, които отпращали подобни укори към българската църква, ръководена от Евтимий, ще са били привърженици на правото да се встъпва не само във втори, но и в трети, четвърти и т.н. бракове (многобрачнѣх). Други пък по своему разбирали как да се извършва венчаването при първия и втория брак.⁶

Патриарх Евтимий си поставя задачата да изясни възникналите в християнското общество въпроси относно брака и венчалния обред. По такъв начин Посланието му до угровлахийския митрополит Антим е истински трактат за семейно-брачните отношения в средновековна България.

Главният въпрос, който вълнува угровлахийския митрополит и на който дава отговор Евтимий в Посланието си, е въпросът за встъпването във втори, трети или четвърти брак — изобщо за многобрачието. Това явление очевидно е взело широки размери в тогавашното християнско общество — обстоятелство, което обяснява защо митрополит Антим е бил принуден да иска авторитетното мнение на Евтимий и защо той, „потънал“ в много други грижи, е сметнал за необходимо да му отговори с подробно, широко аргументирано и проникнато с тревога Послание. Важно място в Посланието си Патриарх Евтимий отделя и на възникналите различия в схващанията относно венчалния обред.

За да се види новото, оригиналното, което Патриарх Евтимий внася под влияние на изменените се условия на живота в трактовката на семейно-брачните отношения, необходимо е да се отбележи накратко официалното

² Посланието е обнародвано от E. Kalužniacki. Werke des patriarchen von bulgarien Euthymius (1375—1393). Wien, 1901, p. 240—251.

³ В 1370 г. Данил Критопул, грък по произход, бил ръкоположен за епископ с център гр. Северин под името Антим — митрополит Северински. В периода 1381—1389 г. му била предоставена първенстващата митрополия — угровлахийската, след което той се титулувал угровлахийски митрополит.

⁴ E. Kalužniacki. Op. cit, p. 246.

⁵ Ibidem, p. 241.

⁶ Ibidem, p. 249.

схващане по този въпрос в светското и в църковното законодателство. Старото римско право е гледало на брака като на едно трайно съжителство между мъжа и жената със съзнанието, че то е общуване за цял живот. По разбиранията на римляните, когато този съюз е преставал да съществува фактически, бракът е прекратявал своето съществуване и юридически.⁷

Християнската църква придава духовно значение на брака и го причислява към светите тайнства, поради което държи за неговата неразтрогваемост. Така чрез свещеническата благословия се освещава съюзът на две лица от различен пол и тяхното взаимно общуване — да делят радостите и несгодите до последния час на земния си път. По този начин църквата вижда в брака форма, в която се съединяват религиозното с юридическото, и взема компетенциите около него в свои ръце.

По тази причина гражданскоправната страна на брака бива обезличена и църквата действа вместо светската власт. Поради това, че тя изтъква на първо място духовната му страна, при неговото сключване било необходимо не само съгласието на родителите и на встъпващите в брак страни, а и това на църковните органи. Така само църквата има право да координира страните и да поставя в движение всички техни права и задължения.⁸

Една от съществените функции, които изпълняват църковните власти, е да следят дали се спазват всички постановления на закона. От особено значение били препятствията за брак, които са се делили на пълни и условни.⁹ Към първите спадало и многобрачието, обект на Евтимиевото послание до митрополит Антим.

Във Византия църквата и светският закон са се отнасяли отрицателно към втория брак, с много големи изключения са допускали компромис за трети, а четвъртият изобщо се забранявал. В 997 г. Синодът взема специално решение относно третия брак, което влиза във всички канонични сборници и е потвърдено и от светската власт.

Всички тези постановки по въпроса за многобрачието има пред вид Патриарх Евтимий, когато изказва възмущението си от тежкото обвинение към българското духовенство: „... укорявали ни, че не сме позволявали да се венчават двоебрачните и троебрачните, та дори и многобрачните, поради която причина живеели неблагословени и блуднически“¹⁰. Търновският патриарх изтъква, че са неотменими и задължителни решенията по въпроса за многобрачието, взети от свещените събори, както и правилата, застъпени в Светото писание и творбите на най-видните богослови.¹¹ Въз основа на тези предписания Евтимий разглежда само първия брак като законен. Той подчертава неговата чистота и светост: „Само първият брак е непорочен, чист, неосквернен. Само веднъж се съединява по законен брак жената с мъжа и мъжът с жената.“¹² В духа на апостолските писания Евтимий сравнява този съюз с общуването между Христос

⁷ М. Андреев. Римско частно право. С., 1975, с. 181—182.

⁸ В. Алексиев. Към въпроса за правната природа на брака по старото ни право. — Год. Соф. унив. — Юрид. фак., XXX, 1934/35, с. 72.

⁹ Н. Милаш. Православно църковно право. С., 1904, с. 584—621.

¹⁰ Е. Калуžниаски. Op. cit, p. 241.

¹¹ Ibidem, p. 243—248.

¹² Ibidem, p. 243.

и църквата,¹³ с което се подчертава духовната връзка между мъжа и жената.

Евтимий Търновски обаче не отхвърля изобщо допустимостта на втория брак: „Вторият брак не е по закон, а по нужда. Допуща се за онези, които не могат да се въздържат. Затова, ако и да е допустим, но е без достатъчно причини.“¹⁴ Като се вълнува за етичната страна на втория брак, Евтимий взема отношение по самия ритуал на акта: на свещеника се забранява да яде на трапезата на второбрачните. На тях е отнето правото да се причестят. „Щом има такова запрещение, то унижението на второбрачните е явно“ — заключава патриархът.¹⁵

Като се спира на етичната страна на втория брак, Евтимий посочва и конкретни форми за опрощаване. По този начин той поучава свещенството в Угровлахийската митрополия и му посочва фактически пътищата за легализиране на второбрачните. Като подчертава, че те в никакъв случай не са блудници, но все пак трябва да получат „опрощение“, Евтимий Търновски предписва и съответното правило, а именно въздържане: „... На едни две години, на други една година, а на трети и по-малко според силата на всекиго, след което свещеникът може да ги събере. Това хората приемали с любов и се покорявали на църковните постановления.“¹⁶ Оттук следва, че според Евтимий не е достатъчно решението на една двойка да встъпи в брак, защото то може да бъде плод на мимолетно желание. Пристъпването към такъв съюз според българския първосвещеник е голяма отговорност. Именно затова, пристъпвайки към подобно бракосъчетание, църквата е призвана да играе ролята на семеен крепител. Тя трябва да подложи встъпващите в брак на изпитание, за да провери тяхната устойчивост и решимост. По този начин се целело новото семейство да се създаде и формира като жизнено-устойчива клетка на обществото. В такова разбиране на нещата се влагат не само морални, но и социални мотиви. Евтимий се изказва съвсем остро за третия брак. Той възкликва с ужас, че истината е станала беззаконие. „Кой ще даде за главата ми вода, а за очите ме извор от сълзи?“¹⁷ Българският патриарх е покъртен от дъното на душата си от постъпките на духовенството отатък Дунава. Той се чувства засегнат двойно — като християнски радетел и като българин. На неговата свещеническа съвест лежи престъплението, което се извършва в младата и неукрепнала угровлахийска църква. Евтимий се чувствува морално отговорен, защото е неин духовен наставник. От друга страна, към услугите на тамошното духовенство прибягвало и българското население. Под претекст, че в България духовенството оставя своите пасоми да блудствуват, то използвало проявяваното невежество на част от угровлахийските свещеници и узаконявало втория, третия и т.н. брак.

Въпреки възмущението на българския патриарх от случилото се в пределите на Угровлахийската митрополия той никъде не произнася анатема към многобрачните. В Синодика на цар Борил, допълнен от самия Евтимий, съществува проклетие срещу четвъртия брак.¹⁸ В разглежда-

¹³ Послание на апостол Павел до ефесяните. Гл. 5, ст. 32.

¹⁴ E. Kalužniaški, Op. cit, p. 245.

¹⁵ Ibidem, p. 245.

¹⁶ Ibidem, p. 251.

¹⁷ Ibidem, p. 249.

¹⁸ М. Попруженко. Синодикъ царя Борила. Одесса, 1899, с. IX.

ното послание патриархът по-скоро е покрусен и безпомощен, отколкото готов за решително настъпление срещу утвърждаващото се многобрачие. И наистина най-малкото, което Евтимий Търновски би могъл да направи, е да предаде на проклетие сключените бракосъчетания от татък Дунава и да ги обяви за недействителни. Но той не постъпва така. Очевидно тук не се поставя въпросът до желание и възможности, а до известно съобразяване, до известна целесъобразност, наложена от живота.

За да се разберат и преценят смисълът и значението на социално-етичните възгледи на Патриарх Евтимий за брака, отразени в Посланието му до угровлахийския митрополит Антим, трябва да се има пред вид времето, когато то е написано. Както приемат всички автори, които са засягали този въпрос, то е могло да бъде написано и изпратено между 1381—1389 г., когато Антим е заемал катедрата на угровлахийския митрополит.¹⁹

Това е времето, когато България или по-точно Търновското царство се е намирало пред прага на унищожението от турските завоеватели. След превземането на Пловдив, Стара Загора и София всички български земи на юг от Стара планина са се намирали вече в ръцете на турците и България е била в политически упадък. За да запази държавата си от нови удари на завоевателите, Иван Шишман става васал на турския султан, но ходът на събитията показвал, че дните на Търновското царство са преброени.

Турските завоевания, съпроводени с грабежи, избиване и масово заробване на християнско население, задълбочават разрухата и отчаянието сред българското общество. Много българи търсят спасение с бягство на север от Стара планина и даже по-далеч — на север от Дунава. Много семейства се разорявали, разкъсвали се семейните връзки.

Дълбоката криза сред българското феодално общество през тези съдбоносни години се изразява и в разпространението на всевъзможни ереси, срещу които официалната църква се бори, като прилага сурови мерки, предвидени в решенията на църковните събори. В религиозните системи на тези ереси се прокарват нови схващания за брака, семейството и морала. Всичко това независимо от социалните основи и мотиви на разпространяваните ереси и учения обективно допринася за увеличаване на морално-политическия хаос в българското общество.

Изправен пред лицето на тази трагична действителност, Патриарх Евтимий, утвърдил се вече като крупен книжовник и духовен ръководител на държавата, полага усилия за сплотяване на народа, за моралното му оздравяване, за чистотата на нравите и обичаите, за укрепване на моралните основи на брака и семейството. Посланието си до угровлахийския митрополит Антим Евтимий Търновски започва, като изтъква големите грижи, поради които дълго време не е могъл да му пише: „Ревността към Бога и духовната любов на свещената ти душа не ни позволяват да те забравим. Ала нека не се чуди твое свещенство, загдето не ти писах отдавна, понеже метежът и неуредицата в сегашно време съвършено поглъщат нас тук, както и вас там.“²⁰ Патриарх Евтимий има пред вид оче-

¹⁹ Х р. П о п о в. Евтимий, последен Търновски и трапезицки патриарх (1375—1394). Пловдив, 1901, с. 194; В. К и с е л к о в. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 303; И в. С н е г а р о в. Румънската православна църква. — Год. Соф. унив. — Богосл. фак., т. XXII. 1945/46. с. 14.

²⁰ Пак там, с. 240.

видно опасността, надвиснала над християнския свят на Балканите, и морално-политическата криза сред българското феодално общество.²¹ По онова време, когато държавата е изправена пред прага на катастрофата и е заплашено самото съществуване на българската народност, Евтимий вижда в укрепване на семейството, на неговите морални основи залог за спасението ѝ. В духа на църковните решения той защитава светостта и неразривността на първия брак като най-здрава основа на семейството, което мъжът и жената създават, за да отглеждат, възпитават и осигуряват бъдещето на децата си, бъдещето на обществото. Разкъсването на първия и встъпването във втори, трети и четвърти брак като масово явление е една от проявите на морално-политическата криза в българското общество, засегнала дълбоко и семейството. Това явление тревожи Патриарх Евтимий и той, приемайки втория брак по необходимост и все пак като нещо естествено, изказва дълбоката си горест от встъпването в трети и четвърти брак и по принцип го осъжда. Но щом веднъж е налице разкъсването и на втория брак като масово явление, Евтимий смята, че встъпването в трети брак е по-малко зло от това разведените от втория брак да се съберат без благословията на църквата, т.е. да живеят „блуднически“. Така в Посланието си той предупреждава Антим да не вярва на думите на някои хора, които укоряват българската църква, че уж не позволявала да се венчават встъпващите в трети и четвърти брак и по такъв начин ги оставяла неблагословени да живеят блуднически.²² Това отношение на Евтимий към многобрачието е продиктувано от грижата му за запазване на семейството. Благословеният от църквата трети или четвърти брак, макар да е отклонение от църковното законодателство, е все пак основа на семейството, докато съжителството без нейното позволение откривало пътя на произвола, разпуснатостта и водело до разрушаване на семейната среда.

Същата грижа има пред вид Евтимий и когато разглежда въпроса за венчалния обред при встъпването в първи и във втори брак. Както се разбира от казаното в Посланието, някои смятали, че на встъпващите в първи брак венецът се поставя на главата, а на тия, които встъпват във втори брак — на рамото. Евтимий се обявява против такава произволна практика. Той е за запазване на единството в извършването на венчалния обред както при първия, така и при втория брак: „Както разказват някои, когато едното [от венчаващите се] лица е девствено при извършване на венчалния обред, нему венецът се поставя върху главата, а на другото лице, което е било в брак — на рамото. Във всяко отношение това е неприлично и смешно. Но нека допуснем и троебрачието. Тогава къде ще се положи венецът: на ръцете или коленете. Но ако невестата е вдовица, на рамото ли ще бъде поставен венецът? Неуместно е.“²³ И тук Евтимий е имал пред вид здравината на семейството. Щом се допуска втори или трети брак, той не трябва да се омаловажава чрез прилагане на унижаваща достоин-

²¹ Кореспонденцията между угровлахийския митрополит и Патриарх Евтимий едва ли ще е започнала веднага (т.е. в 1381 г.) след заемането на митрополитската катедра от Антим. Ако се вземе пред вид това обстоятелство, а също така и думите, с които Евтимий се извинява за забавения отговор, може да се заключи, че Посланието не е писано в 1381 г., а навярно няколко години по-късно.

²² E. Ka lu ž n i a s k i. Op. cit., p. 241.

²³ Ibidem, p. 249. Тези думи на Евтимий потвърждават, че той е допускал и третия брак.

ството венчална церемония. В случая специално са подчертани етичните му възгледи за отношението към жената при трактовката на въпроса за поставянето на венеца при брака на вдовица. Тези му възгледи за запазване на женското достойнство са подчертани и в разбирането за „светото причастие“. Евтимий не позволява да се прави разлика между мъжа и жената, защото те са едно неразделно цяло.²⁴

Посланието на Евтимий е още едно доказателство за широтата на неговите възгледи като обществен деец, за неговата далновидност и за големия му авторитет сред християнския свят на Балканите. Пред нас Евтимий израства като висш законодател по семейно-брачните въпроси, при което той не само отстоява установените норми на каноничното право, но и подхожда реалистично към изясняването на новите явления в тази важна област на обществения живот, възникнали под влияние на обществено-политическите промени. Към него за съвети и указания се обръща митрополитът на младата, неукрепнала, без установени още традиции угровлахийска църква.

Евтимий Търновски съумява да откликне на житейските повели. Той познава тенденцията на църквата, нейната проповед и стремежа към безбрачен „целомъдрен“ живот. Но Евтимий не призовава към него. В семейството той вижда опора на обществото. Грижите му за запазване на семейството са грижи и за жената, защото при овдовяване нейното положение остава безправно и тежко. В нейно лице българският първосвещеник вижда най-ревностен пазител на семейните устои.

Социално-етичните възгледи на Патриарх Евтимий, отразени в Посланието, написано само няколко години преди падането на България под турско робство, остават като завет към българския народ да пази свято чистотата на брака и семейството, на нравите и обичаите, за запазване на българската народност от асимилаторските домогвания на поробителите.²⁵

²⁴ Е. Калуџніаскі. *Op. cit.*, p. 249.

²⁵ Доказателство за действената сила на Посланието са и по-късните му преписи в България — Рилския панагерик на Вл. Граматик от 1479 г., както и преписи, разпространени в целия източноправославен свят в периода XV—XVIII в.

